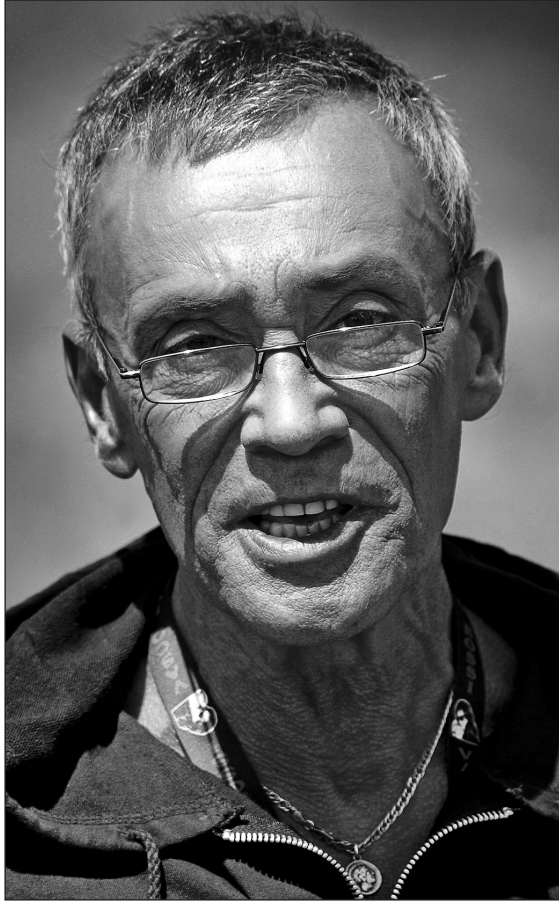

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49   **АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського.** Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головко
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

Світлана Іванова

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
член-кореспондент Німецького
Археологічного Інституту
Відділ археології Криму і Північно-
Західного Причорномор'я
Інститут археології НАН України,
м. Одеса

Анотація. *Аналіз раних дат і стратиграфії «курганних комплексів» з раними датами (V тисячоліття до н.е.) дозволив зробити висновок, що вони не мають прямого відношення до курганів, а скоріше належать до складних монументальних споруд, а саме святилищ. Святилища хронологічно передували курганам, і вони функціонували тривалий час без спорудження курганів над ними. Деякі святилища мали астрономічну орієнтацію і були пов'язані з календарно-зодіакальною символікою.*

Ключові слова: *курган, святилище, кромлех, Північне Причорномор'я, енеоліт, доба бронзи.*

Abstract. *The analysis of early dates and the stratigraphy of “barrow complexes” with early dates (5th millennium BCE) has led to the conclusion that they are not directly related to barrows but rather belong to complicated monumental structures, specifically sanctuaries. Sanctuaries preceded barrows chronologically, and they functioned for a long time without the construction of barrows over them. Some sanctuaries had astronomical orientations and were associated with calendrical-zodiacal symbolism.*

Key words: *barrow, sanctuary, cromlech, North Black Sea region, Eneolithic, Bronze Age.*

Походження курганного обряду та його поширення по всій Європі привертає увагу дослідників. Вважається, що найдавніші кургани з'явилися в Паризькому басейні близько 4500 р. до н.е. [5, р. 26]. Це були так звані «довгі кургани» (мегаксилони), пов'язані з культурою Cerny¹ [2, р. 249]. У

---

¹ Культура Cerny – неолітична культура у Франції, що датується другою половиною 5-го тисячоліття до н.е. і особливо поширена в Паризькому басейні. Характеризується монументальними земляними насипами, відомими як довгі кургани «Passy type».

Північній та Центральній Європі довгі кургани з'явилися у другій половині V тисячоліття до н.е. (поховальні комплекси лендельської культури, культури лійчастого посуду).

Археологи розглядають довгі кургани як поховальні та культові споруди, пов'язані з культом предків. З іншого боку, їх слід розглядати в економічному контексті як територіальні маркери, що розмежовували території, підконтрольні різним соціумам [9, р. 1674]. Зазвичай вони мали форму видовжених курганів, трапецієподібних у плані, обкладених кам'яним каркасом з великих непорядкованих валунів. Іноді довгі кургани включали дерев'яні конструкції: дерев'яні фасади, частокольні огорожі, «будинки мертвих» (рис. 1. 1).

Найдавніші круглі кургани в Центральній Європі датуються початком IV тисячоліття до нашої ери. Вони були зареєстровані в основному в групі Баальберг в регіоні Середньої Ельби-Заале на території сучасної Німеччини (рис. 1. 2) і в середовищі культури лійчастого посуду в Куявії, Польща [3, р. 557]. Вони датуються 39–38 століттями до н.е. Сучасне датування курганів у Малопольщі вказує на другу чверть 4 тисячоліття до н.е. [10, s. 519].

Тривалий час ці кургани трактувалися виключно як місця поховання, що слугували постійним маркером померлої людини чи людей. Пізніше їх почали розглядати як елементи культурної практики. У кількох сенсах вони були не просто вмістилищами для тіла; вони були домівками для все ще присутнього духу, або душі попередників живих [6, р. 29].

В енеоліті та в бронзову добу саме курган був сакральним центром, з певним семіотичним статусом і комплексом символічних функцій. У бронзовому віці в Північному Причорномор'ї курганна традиція досягає розквіту, під курганними насипами знаходять поховання майже всіх археологічних культур цієї епохи. Причиною цього є не нестача вільного місця для здійснення поховань, і навіть не технічні можливості стародавніх суспільств, а формування та функціонування в соціумах певних світоглядних систем, їхня (ре)трансляція людьми різних культур і поколінь упродовж тривалого часу. Курган в епоху бронзи сприймається як уже наявний сакральний простір, як своєрідна знакова система з високим семіотичним статусом. За допомогою обрядів і ритуалів людина створює навколишній світ у певних формах, що мають знаково-символічний характер.

Дослідження подібних комплексів-святилищ з погляду археоастрономії вказують на те, що багато з них є своєрідними астрономічними обсерваторіями і мають конструктивні деталі, пов'язані з рухом небесних світил. Таміла Потьомкіна разом із фахівцями астрономами досліджувала святилища з астрономічними орієнтирами під курганами з кількох регі-

1

2

Рис. 1. Європейські ранні кургани: 1 – Реконструкція мегаксилону №VI зі Słonowice (за Nowak 2017); 2 – круглий курган Баальберг, Німеччина, FBC (Вікіпедія)

AO: NOMINA NUDA TENEMUS

1

2

◀ **Рис. 2. Типи святилищ:** 1 – курган 1 біля с Великоолександрівка, Херсонська область, 1 етап будівництва (реконструкція); 2 – курган 29 біля пос. Шевченко, Нікопольський район (реконструкція) (за: Daragan, Polin, Svoyski 2021)

онів Північного Причорномор'я [8]. Це – комплекси зі стовповими конструкціями, із зооморфними конструкціями, з кам'яними кромлехами. У них є маркери, пов'язані з астрономічними подіями. Залучення даних археоастрономії під час дослідження подібних курганів не тільки підтверджує це припущення, а й значно розширює розуміння їхнього місця і ролі у світоглядних уявленнях стародавнього населення.

Розгляд стратиграфії святилищ і курганів показує, що деякі зі святилищ, виявлених під час розкопок кургану, певний час існували без кургану і до кургану. Це були плоскі святилища, через багато років покриті курганами.

На мій погляд, складні споруди (які були згодом перекриті курганними насипами), не могли бути побудовані і скориговані за той короткий термін, під час якого відбувався обряд поховання. На це вказують астрономічні орієнтири для різних пір року в одному об'єкті. Кургани накрили ці святилища пізніше. Також і поховання померлого не могло реалізувати завдання і потенційні можливості цих святилищ. Найчастіше, це явища різнокультурні та різночасові. Слід визнати первинність святилищ і функціонування їх протягом тривалого часу. На час зведення кургану деякі функції вже були втрачені, тому нове населення мало знання про сакральність цього місця, але не володіло навичками його використання, з урахуванням астрономічних знань. Все ж частина поховань на території святилища (а також культові або жертвовні ями) є синхронними ранньому періоду існування ґрунтового святилища і передують спорудженню курганного насипу в пізніші періоди енеоліту або в епоху бронзи.

Цілком імовірно, що такі поховання могли бути сакральною жертвою, або ж похованням «жерця», чи персони особливого соціального статусу. Зруйнованість частини поховань, зроблених на території святилища, не применшує їхнього значення, а, можливо, підвищує семіотичний статус. Датування святилищ може бути не пов'язане з датуванням саме того основного поховання, з яким у реальності починалось майбутнє будівництво курганного насипу. Це підтверджується випадками знаходження під насипом кількох основних поховань, що відрізняються за датами і культурами.

Курганні насипи над сакральними комплексами («святилищами») почали з'являтися після того, як на території святилищ було здійснено нові

1

2

Рис. 3. Типи святилищ: 1 – курган 1 біля с Великоолександрівка, Херсонська область, 2 етап будівництва (реконструкція); 3 – курган 1 біля с. Великоолександрівка, Херсонська область, 3 етап будівництва (реконструкція) (за: Daragan, Polin, Svoyski 2021)

(або перші) поховання; це сталося не раніше 39/38 ст. до н.е. Саме над цими похованнями насипали кургани, і ці «пізні» поховання можуть бути не пов'язані з ранніми ґрунтовими похованнями або ґрунтовими святилищами.

Таким чином, початковий етап існування святилищ припадає на «до-курганний» період степового енеоліту. До святилищ можуть бути віднесені кам'яні викладки, менгіри, стовпові конструкції, системи ровів, фігурні земляні або глиняні насипи, цокольні майданчики усічено-конічної форми (платформи), та інші споруди. Як правило, платформи в розрізі трапецієподібної форми, висота їх невелика, часто не більша за рівень кромлеха, верхня площина лише трохи менша за нижню. Такі платформи відомі на стародавньому горизонті. Існує припущення, що вони можуть бути віднесені до раннього етапу освоєння традицій курганного будівництва [1].

Рови, у багатьох випадках також пов'язані з функціонуванням святилищ, часто демонструють факт тривалого відкритого стану (формування мулу). Перемички, що супроводжують більшість ровів, не потрібні за наявності курганного насипу; насправді вони надавали можливість входу на територію саме безкурганного святилища

У Північному Причорномор'ї відомі плоскі святилища, святилища на природних об'єктах та святилища під курганами. Розгляд стратиграфії святилищ і курганів показує, що частина святилищ, знайдених під час курганних розкопок, певний час існувала без насипу і до насипу. Це були плоскі святилища, через багато років перекриті курганними насипами.

Можна виділити кілька типів докурганних святилищ.

Перший тип – докурганні плоскі святилища (23) (рис. 2. 1).

Другий тип – стовпові святилища (12) (рис. 2. 2.)

Третій тип святилищ – зооморфні конструкції (11)

Четвертий тип – платформи (рис. 3. 1).

П'ятий тип – кургани з плоскими вершинами (23).

Шостий тип – кольорові насипи курганів (25) (рис. 3. 2.).

Сьомий тип – це споруда з каменю, що нагадує за формою мегаксилон, але без поховання (1).

Іноді спостерігається поєднання кількох типів святилищ в одному комплексі. Елементи енеолітичних святилищ збереглися в культурах бронзової доби Північного Причорномор'я, а також у Майкопській і Новотиторівській культурах на Кавказі. Одне й те саме святилище могло використовуватися тривалий час населенням різних культур: Ямної, Катакомбної, Зрубної (наприклад, на острові Хортиця).

Таким чином, розділення цих комплексів (святилища та кургани) у часі і просторі (пласке святилище і власне курган) дозволило зробити висновки про існування цих святилищ близько 49–40 рр. до н.е. ще без курганного на-сипу Кургани з'явилися пізніше, і їхнє розміщення на місці святилищ пов'язане з сакральним характером місця. По всій Європі кургани з'явилися майже одночасно, у 39/38 рр. до н.е., але в різних культурах.

Центральноєвропейські та нижньодунайські впливи могли сприяти формуванню ідеологічних уявлень серед степового населення та виникненню феномену святилищ у середньому енеоліті. Появу святилищ можна віднести до кола археологічних свідчень, що вказують на взаємодію між світом ранніх землеробів Південно-Східної та Центральної Європи і «степовим» світом скотарів. Кургани Причорномор'я та Передкавказзя синхронні з європейськими курганами, і їхнє визначення як однаково давніх зі святилищами є помилковим. Практика спорудження різних типів святилищ продовжується енеолітичним населенням протягом усього IV тисячоліття до н.е., а деякі типи зберігаються в добу бронзи, в Ямній та Катакомбній культурах.

Висновки. Можна припустити Центральноєвропейський і Нижньодунайський впливи на формування ідеологічних уявлень населення Степу. Зокрема, феномен ґрунтових святилищ середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом і, вочевидь, мав структурну схожість з іншими об'єктами, спорудженими відповідно до руху небесних світил у пізньому неоліті Центральної та Атлантичної Європи, передусім – із ронделями.

Таким чином, «періоду курганів» передував «період святилищ», який можна датувати 5 тисячоліттям до н.е. Кургани з'являються в степах Північного Причорномор'я, Кавказу і Поволжя не раніше 39/38 століть до н.е., що збігається з датами Центральної Європи. Ми можемо говорити про загальноєвропейський характер цього явища, що охопило одночасно величезні території, виділити певну культуру і певну територію, пов'язані з народженням курганної традиції, неможливо. Деякі кургани споруджувалися на енеолітичних плоских святилищах або цвинтарях, що зберегло їх для археологів.

Список використаних джерел

1. Ростунов В. Л. Эпоха энеолита-средней бронзы Центрального Кавказа. Владикавказ: СОИГСИ им. В. И. Абаева. Т. 3. 2007. 377 с.
2. Chambon P., Thomas A. The first monumental cemeteries of western Europe: the «Passy type» necropolis in the Paris basin around 4500 BC. In: M. Furholt, F. Lüth, J. Müller (eds.). Megaliths and Identities Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt, 2011. P. 249–260.

3. Czebreszuk J., Pospieszny L. The Oldest Round Barrows of the European Lowlands Ancestral Landscape. In: E. Borgna, S. Müller Celka (eds.). *Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium BC.* Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2012. P. 557–566.
4. Daragan M., Polin S., Svoyski Y. Chronological sequence of megalithic burial complexes of the Eneolithic in the Velikaya Aleksandrovka burial mound. *Materialy po arkeologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya.* №13. 2021. P. 13–98.
5. Furholt M., Müller J. The earliest monuments in Europe –architecture and social structures (5000-3000 cal BC. In: M. Furholt, F. Lüth, J. Müller (eds.). *Megaliths and Identities Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic.* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt, 2011. P. 15–35.
6. Harding A. The Tumulus in european prehistory. Covering the body, housing the soul. In: E. Borgna, S. Müller Celka (eds.). *Ancestral Landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium BC.* Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2011. P. 21–30.
7. Nowak M. Ubiquitous settlers, consequent farmers, and monument builders. In: P. Włodarczak (ed.) *The past societies. The Polish Lands From the First Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages. Vol. 2: 5500–2000 BC.* Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 2017. P. 125–170.
8. Potemkina T. M. Astronomical Basis of Arrangement of Sacral Space of the Eneolithic Burial Mounds in Northern Pontic Area (on materials of the archaeological excavations) In: E. Pásztor (ed.). *Archaeoastronomy in Archaeology and Ethnography: Papers from the annual meeting of SEAC (European Society for Astronomy in Culture) held in Kecskemét in Hungary in 2004.* British Archaeological Reports. International Series 1647. 2007. P. 55–59.
9. Turek J. Neolithic Long Barrows and Enclosures as Landmarks of Ritual Landscape of Central and North Bohemia. *De Gruyter, Open Archaeology.* №7. 2021. P. 1674–1684.
10. Włodarczak P. Małopolskie społeczności kurhanowe u schyłku neolitu i we wczesnej epoce brązu. In: M. Szmyt et al. (eds.). *Vir Bimaris. From Kujawy Cradle to Black Sea Steppes. Studies on the Prehistory of the Baltic-Pontic Between-the-Seas In Recognition of Professor Aleksander Koško.* Poznań: Adam Mickiewicz University, 2019. S. 519–532.

Наукове видання

**АО:
Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014